

เมืองแม่แจ่ม: การดำรงอยู่ของภูมิทัศน์พื้นถิ่นในวัฒนธรรมล้านนา
ศิโรตม เสือคล้าย^{1*} และ เกรียงไกร เกิดศิริ²

Mae Chaem: Existing of vernacular landscape in Lanna culture

Sirodom Sueakhlai^{1*} and Kreangkrai Kirdsiri²

¹⁻²คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

¹⁻²Faculty of Architecture, Silpakom University

*Corresponding author. E-mail address: modoris.nu@gmail.com

Received: January 7,2020; revised: March 23,2020; accepted: June 25,2020

บทคัดย่อ

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์เรื่อง “สภาพแวดล้อมทางวัฒนธรรมและสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นเมืองแม่แจ่มภายใต้บริบทการเปลี่ยนแปลง” มีวัตถุประสงค์เพื่อทำความเข้าใจการตั้งถิ่นฐานในพื้นที่หุบเขา โดยใช้พื้นที่เมืองแม่แจ่มเป็นพื้นที่ศึกษา ผ่านการศึกษาภูมิทัศน์วัฒนธรรมพื้นถิ่นของชุมชนแม่แจ่มในปัจจุบัน เพื่อนำมาวิเคราะห์เปรียบเทียบกับภูมิทัศน์วัฒนธรรมล้านนาแบบประเพณี และอธิบายถึงปัจจัยการดำรงอยู่และการเปลี่ยนแปลงของภูมิทัศน์วัฒนธรรม ซึ่งข้อมูลที่ใช้ในบทความชิ้นนี้มาจากการทบทวนวรรณกรรมจากเอกสารที่เกี่ยวข้อง และการลงสำรวจภาคสนาม จากการศึกษา พบว่า ภูมิทัศน์พื้นถิ่นของเมืองแม่แจ่มเกิดขึ้นจากปัจจัยทางธรรมชาติและปัจจัยทางวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับการเกษตรโดยเฉพาะวัฒนธรรมข้าว สังเกตได้จากประเพณีต่างๆที่เกิดขึ้นนั้นจะสอดคล้องไปกับรอบของการผลิต อีกทั้งยังเป็นดินแดนที่ตั้งถิ่นฐานมาอย่างยาวนาน ผู้คนจึงสั่งสมภูมิปัญญาเพื่อเรียนรู้ปรับตัวและปรับสภาพแวดล้อมให้เหมาะสมกับการอยู่อาศัยและการดำรงชีวิตโดยตระหนักถึงความสำคัญของสภาพแวดล้อมด้วยการยึดโยงกับคติความเชื่อที่แฝงไว้ด้วยการเคารพธรรมชาติทั้ง “ดิน น้ำ ป่า” ส่งผลให้เกิดเป็น “ภูมิทัศน์พื้นถิ่นของเมืองแม่แจ่ม” อันเป็นลักษณะเฉพาะของเมืองในที่ราบหุบเขาภายใต้วัฒนธรรมล้านนา โดยสามารถแบ่งองค์ประกอบของโครงสร้างเมืองได้เป็น 4 พื้นที่ ได้แก่ 1. พื้นที่แสดงอาณาเขต การรับรู้ และกลุ่มความสัมพันธ์ 2. พื้นที่ทางจิตวิญญาณและสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ 3. พื้นที่ใช้สอยสาธารณะของเมือง และ 4. พื้นที่อยู่อาศัยของผู้คนในชุมชน หากพิจารณาจากองค์ประกอบทั้ง 4 ดังกล่าวข้างต้น พอสรุปได้ว่า การดำรงอยู่ของภูมิทัศน์วัฒนธรรมพื้นถิ่นเมืองแม่แจ่มนั้น ปัจจัยที่ส่งผลต่อการดำรงอยู่ คือ การสืบทอดวัฒนธรรมของท้องถิ่นที่ยังคงรักษาไว้ได้ อาทิ งานประเพณีพิธีกรรมต่างๆ รวมถึงการยังคงรักษาภูมิทัศน์วัฒนธรรมในสังคมได้แก่ หมวดบ้าน หมวดวัด และหมวดเหมืองฝาย เหล่านี้ทำให้ผู้คนในสังคมยังคงผูกพันกันอย่างใกล้ชิด ในลักษณะสังคมแบบเครือญาติ ทำให้เกิดกระบวนการเรียนรู้และส่งต่อภูมิปัญญาจากรุ่นสู่รุ่น นำมาซึ่งการธำรงรักษาภูมิทัศน์วัฒนธรรมพื้นถิ่นไว้ได้เป็นอย่างดี

คำสำคัญ: การดำรงอยู่ การเปลี่ยนแปลง ภูมิทัศน์พื้นถิ่น วัฒนธรรมล้านนา เมืองแม่แจ่ม

ABSTRACT

This article is part of the thesis titled "The cultural environment and vernacular architecture of Mae Chaem under the context of change" aiming to understand the settlements in the valley area. This thesis uses the Mae Chaem district area as a study area through the study of the vernacular cultural landscape of the current Mae Chaem community to be analyzed for comparison with the cultural landscape of Lanna, culture and explain the existence and changing factors of the cultural landscape. Results from the study reveal that the vernacular landscape of Mae Chaem district is formed by natural factors and cultural factors related to agriculture especially rice culture which can be observed from the various traditions that occurred as they correspond to the production cycle. It is also the land that has been settled for a long time. People here,

therefore accumulate wisdom to learn, adapt, and adjust the environment to be suitable for staying and living by recognizing the importance of the environment by linking with the beliefs concealed with the respect to nature either " Soil, water, and forest". This results in "The Vernacular Landscape of Mae Chaem" which is a unique characteristic of the district in the valley plains under the Lanna culture which can be divided into the components of urban structure into 4 areas, namely; 1.The area of perceptual territory and relationship groups; 2.The area of spirits and holy places; 3.The area of public utility areas of the district and; 4.The living area of the community. When considering these 4 areas mentioned above, it can be concluded that in the existence of the Mae Chaem landscape, factors affecting the existence are the inheritance of vernacular culture that can still be preserved, such as traditions and rituals including maintaining social relations between different groups such as house, temples and mine groups. These allow the people in the society to remain closely connected in a manner of kinship society resulting in the learning process and wisdom that can be inherited from generation to generation which brings about the preservation of the vernacular cultural landscape so perfectly.

Keywords : Existing, Change, Vernacular landscape, Lanna culture, Maechaem

บทนำ

ชุมชนเกษตรกรรมเป็นตัวอย่างของรูปแบบการตั้งถิ่นฐานที่สะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์ในการอยู่ร่วมกันของสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นกับสภาพแวดล้อม โดยมีความสัมพันธ์ของชุมชนในลักษณะกลุ่มเครือญาติเป็นตัวขับเคลื่อนระบบความสัมพันธ์ของสังคมในการจัดการทรัพยากรร่วมกัน ทั้งแบบองค์รวมของพื้นที่ รวมถึงในระดับหมู่บ้าน และในระดับครอบครัวหากเราพิจารณา ลักษณะทางกายภาพก็จะพบลักษณะความสัมพันธ์ดังกล่าวสะท้อนออกมาในลักษณะของภูมิทัศน์วัฒนธรรม (Culture landscape) ดังที่ (อรศิริ ปาณินท์, 2542) กล่าวถึงความน่าสนใจของการศึกษาการวางผังหมู่บ้าน และระบบนิเวศไว้ว่า ในการศึกษาแนวคิดทางสังคมวัฒนธรรมและเศรษฐกิจของหมู่บ้านไทย ทำให้เห็นภาพความสัมพันธ์ของคน สัตว์ พืช และระบบนิเวศที่เป็นวงจรในลักษณะการพึ่งพาอาศัยกัน โดยมีวัฒนธรรมที่สะท้อนภาพการเคารพธรรมชาติ เชื่อมโยงจิตวิญญาณกับระบบนิเวศ เคารพบรรพบุรุษ มีความเกื้อกูลซึ่งกัน และกัน รวมถึงการพึ่งพาตนเองในระบบชุมชนที่ยืนยงบนขาของตนเอง (อรศิริ ปาณินท์, 2548)

ภูมิทัศน์พื้นถิ่น (Vernacular landscape) ของชุมชนเกษตรกรรมในชนบทของประเทศไทยนั้น มีเอกลักษณ์เฉพาะตัวของแต่ละถิ่นที่เกิดจากการผสมผสานกันระหว่างองค์ประกอบภูมิทัศน์ทางวัฒนธรรมและธรรมชาติ กล่าวคือ มนุษย์ได้ใช้ภูมิปัญญาพื้นถิ่น (Local wisdom) เข้าไปปรับปรุงเปลี่ยนแปลงภูมิทัศน์ธรรมชาติและสะท้อนออกมาในรูปแบบของ สภาพแวดล้อมสรรค์สร้าง (Built environment) ได้แก่ สภาพบ้านเรือนที่อยู่อาศัย สภาพแวดล้อมโดยรอบ และเชื่อมโยงไปถึงพื้นที่ทำกินซึ่งมักจะเป็นพื้นที่เกษตรกรรม อันได้แก่ ไร่กสิกรรมไร่ชา จนเกิดเป็นลักษณะของ ภูมิทัศน์ทางการเกษตร (Agriculture landscape) (ศนิ ลิ้มทองสกุล, 2549) ในวัฒนธรรมล้านนาก็เช่นกัน เนื่องจากลักษณะกายภาพภาคเหนือของประเทศไทยเป็นดินแดนประกอบด้วยแนวเทือกเขาสลับกับที่ว่างระหว่างหุบเขา โดยสามารถแบ่งออกเป็น 3 พื้นที่ ได้แก่ พื้นที่ต้นน้ำ พื้นที่กลางน้ำ และพื้นที่ปลายน้ำ จากเงื่อนไขทางธรรมชาติส่งผลต่อการเลือกทำเลที่ตั้งถิ่นฐาน การอยู่อาศัย พื้นที่เกษตรกรรม โดยอาศัยน้ำในพื้นที่ต่างระดับกันในการดำรงชีพ ทำให้ผู้คนในบริเวณนี้ตั้งแต่อดีตมีภูมิปัญญาในการจัดการน้ำที่เฉพาะตัว โดยเฉพาะระบบเหมืองฝาย รวมถึงมีวิธีการปรับตัวร่วมกับเงื่อนไขธรรมชาติ อันเป็นคุณลักษณะเฉพาะของภูมิทัศน์วัฒนธรรมในชนบทแบบล้านนา จากความสนใจในประเด็นดังกล่าว นำมาซึ่งการทบทวนวรรณกรรมที่กล่าวถึงภูมิทัศน์วัฒนธรรมแบบล้านนาและการตั้งถิ่นฐานในหุบเขาแม่แจ่ม อาทิ การศึกษาของอนุวิทย์ เจริญศุภกุล และวิวัฒน์ เตมียพันธ์ ใน “เรือนล้านนาไทยและประเพณีการปลูกเรือน” (อนุวิทย์ เจริญศุภกุล และวิวัฒน์ เตมียพันธ์, 2539) ได้บรรยายถึง ลักษณะและองค์ประกอบภูมิทัศน์พื้นถิ่นแบบล้านนา ซึ่งมีการสำรวจภาคสนามไว้อย่างดีและมีภาพประกอบ ทำให้เข้าใจลักษณะของภูมิทัศน์วัฒนธรรมในชนบทของล้านนา (ภาคเหนือของประเทศไทย) ได้อย่างชัดเจน ส่วนในพื้นที่ศึกษา การศึกษาของสิบบงศ์ จรรย์สิบศรีและคณะ ในโครงการวิจัย “แผนที่มรดกทางวัฒนธรรม อำเภอแม่แจ่ม จังหวัดเชียงใหม่” (สิบบงศ์ จรรย์สิบศรี และคณะ, 2554) ซึ่งให้ภาพรวมของสภาพภูมิศาสตร์ สังคม วัฒนธรรม ประเพณีและวิถีชีวิต ตลอดจนสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในพื้นที่หุบเขาแม่แจ่ม สำหรับในงานศึกษาของอิศรา กันแดง ได้ศึกษาเกี่ยวกับภูมิทัศน์วัฒนธรรมของเมืองแม่แจ่มในการศึกษาเรื่อง “เมืองแม่แจ่ม: ภูมิปัญญาล้านนาในการตั้งถิ่นฐาน”

(อิศรา กันตง, 2557) ซึ่งให้คุณลักษณะภูมิทัศน์วัฒนธรรมการตั้งถิ่นฐานแบบล้านนาทั้งความสัมพันธ์ในเรื่องของคติความเชื่อ พื้นที่สาธารณะ และพื้นที่เกษตรกรรม และงานที่ศึกษาเกี่ยวเนื่องกับสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นเมืองแม่แจ่ม อย่างไรก็ตาม จากการศึกษาในเบื้องต้น ยังพบว่า ประเด็นการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับการดำรงอยู่ของภูมิทัศน์วัฒนธรรมพื้นถิ่นเมืองแม่แจ่มมีความน่าสนใจ เนื่องจากเป็นเมืองในภาคเหนือเพียงไม่กี่แห่งที่ยังคงรักษาสภาพแวดล้อมและภูมิทัศน์ของเมืองไว้ได้อย่างน่าชื่นชม จนนำมาซึ่งคำถามว่า เพราะเหตุใดเมืองแม่แจ่มจึงยังคงรักษาภูมิทัศน์พื้นถิ่นแบบล้านนาไว้ได้ และในปัจจุบันทิศทางการเปลี่ยนแปลงไปในทิศทางใด อะไรยังคงดำรงอยู่ และอะไรที่เปลี่ยนแปลงไป บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษา และอธิบายความสัมพันธ์ของนิเวศวิทยาวัฒนธรรมที่ส่งผลต่อภูมิทัศน์วัฒนธรรมพื้นถิ่นแม่แจ่ม การทำความเข้าใจนี้เพื่อนำไปสู่แนวทางการวิเคราะห์คุณค่าของภูมิทัศน์วัฒนธรรมเมืองแม่แจ่มและปัจจัยที่ส่งผลต่อการดำรงอยู่ของภูมิทัศน์พื้นถิ่นแม่แจ่มอันเป็นตัวอย่างของแบบแผนการตั้งถิ่นฐานของภูมิทัศน์วัฒนธรรมในชนบทแบบล้านนาที่ยังคงอยู่ในภาคเหนือของประเทศไทย

การทบทวนแนวความคิด ทฤษฎี และกรอบแนวความคิดที่ใช้ในการศึกษา

กรอบแนวคิดที่เกี่ยวข้องกับภูมิทัศน์วัฒนธรรมของชุมชนดั้งเดิมเพื่อศึกษาการคงอยู่ของภูมิทัศน์วัฒนธรรมนั้น ถือเป็นงานวิจัยที่ต้องเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับเรื่องราวต่างๆ ในหลายมิติ ผู้วิจัยจึงทบทวนแนวความคิดที่สามารถนำมาประยุกต์ใช้ในการศึกษา ผสมผสาน ประยุกต์ และพัฒนาในการสร้างกรอบแนวคิด โดยเริ่มจากการศึกษาแนวความคิดที่เกี่ยวกับภูมิทัศน์วัฒนธรรม แนวความคิดเกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐานของชุมชนดั้งเดิม และแนวความคิดเกี่ยวกับวัฒนธรรม ที่ว่าด้วยระบบกิจกรรมและการใช้พื้นที่ ซึ่งมีรายละเอียดของแต่ละแนวความคิด ดังนี้

1. แนวความคิดภูมิทัศน์วัฒนธรรม (Cultural Landscape) คือ สภาพแวดล้อมสรรค์สร้างที่เกิดขึ้นจากการจัดการของมนุษย์ เพื่อให้ดำรงชีวิตอย่างปรกติสุขในสภาพแวดล้อมธรรมชาตินั้นๆ แต่ทว่ามนุษย์มีข้อจำกัดในด้านต่างๆ ทั้งในแง่เทคโนโลยีที่เกี่ยวข้องกับการดำรงชีวิต ความเชื่อทางศาสนา ฯลฯ ทำให้มนุษย์สร้างความเปลี่ยนแปลงต่อสภาพแวดล้อมได้เพียงระดับหนึ่งเท่านั้น และรวมไปถึงขีดจำกัดของธรรมชาติที่จะรองรับการเปลี่ยนแปลงได้ ก็มีอย่างจำกัดเช่นกัน ผลลัพธ์ของการดำเนินไปของวัฒนธรรมมนุษย์บนธรรมชาติที่แวดล้อมอยู่ (เกรียงไกร เกิดศิริ, 2551) รวมถึงการใช้คำว่าภูมิวัฒนธรรม ของคริสตอร์ วัลลิโอดม ซึ่งหมายถึง ความสัมพันธ์ระหว่างสภาพแวดล้อมและวัฒนธรรม ซึ่งในบริบทสังคมวัฒนธรรม หมายถึงลักษณะภูมิประเทศทางภูมิศาสตร์ในอาณาบริเวณใดบริเวณหนึ่ง เช่น บริเวณป่า ท้องทุ่ง หนองบึง แม่น้ำ ปากอ่าวหรือทะเล อันสัมพันธ์กับการตั้งถิ่นฐานของผู้คนในท้องถิ่น จนเป็นที่รู้จักร่วมกันและมีการกำหนดนามชื่อเป็นสถานที่ต่างๆ ให้เป็นที่รู้จักร่วมกันในลักษณะที่เป็นแผนภูมิหรือแผนที่เพื่อสื่อสารถึงกัน และอาจสร้างเป็นตำนาน (Myth) ขึ้นมาอธิบายถึงความเป็นมาและความสำคัญทางประวัติศาสตร์ สังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมของสถานที่และท้องถิ่นนั้นๆ ดังนั้น ภูมิวัฒนธรรมจึงประกอบด้วยองค์ประกอบการศึกษาที่สำคัญ คือ ภูมิศาสตร์ที่สัมพันธ์กับการตั้งถิ่นฐาน นิเวศวัฒนธรรม (Cultural ecology) และวิถีวัฒนธรรม (Way of life) ซึ่งการศึกษาภูมิวัฒนธรรมนั้นเป็นกระบวนการขั้นพื้นฐาน อันจะนำไปสู่ความเข้าใจในนิเวศวัฒนธรรมของผู้คนในท้องถิ่นซึ่งมีวิถีร่วมกันในชุมชนของชาติพันธุ์ (คริสตอร์ วัลลิโอดม, 2544)

2. ชุมชนเก่า หรือชุมชนดั้งเดิม หมายถึง พื้นที่ทางกายภาพที่แสดงออกถึงลักษณะการตั้งถิ่นฐาน ที่แตกต่างกันตามบริบทแวดล้อม มีพัฒนาการการตั้งถิ่นฐานที่ต่อเนื่องมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ซึ่งสะท้อนออกมาทางกายภาพที่โดดเด่น อาทิ โครงสร้างของชุมชน ลักษณะรูปแบบทางสถาปัตยกรรม ภูมิทัศน์แวดล้อม สภาพทางสังคม วัฒนธรรม ภูมิปัญญา ประเพณี และกิจกรรมของชุมชน ประกอบควบคู่กันอย่างเหมาะสม ภายใต้บริบทสิ่งแวดล้อมที่มนุษย์สร้าง (Built environment) และสิ่งแวดล้อมธรรมชาติ (Natural environment) ลักษณะเฉพาะที่ทำให้ชุมชนดั้งเดิมมีความโดดเด่น คือ 1. ด้านความสำคัญทางประวัติศาสตร์ 2. ด้านอายุ 3. ด้านลักษณะเฉพาะ 4. ด้านวิถีชีวิต (คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์และการเมือง, 2553: 12)

3. วัฒนธรรม ที่เกี่ยวเนื่องกับระบบกิจกรรม (System of activities) และการใช้พื้นที่จากแนวความคิดของ Rapoport อธิบายถึงความสัมพันธ์ที่เกี่ยวกับการจัดองค์ประกอบทางพื้นที่และสภาพแวดล้อมที่มนุษย์สร้างขึ้นในแต่ละชุมชนที่มีความแตกต่างกัน โดยชุมชนที่มีพื้นฐานทางวัฒนธรรมแตกต่างจากกลุ่มคนในสังคมย่อมทำให้ระบบกิจกรรม การจัดองค์ประกอบทางพื้นที่ และการใช้พื้นที่ที่มีความหลากหลายหรือลักษณะแตกต่างกันตามเหตุผลที่ซ้อนกันอยู่ จากความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นในชุมชนระหว่างวัฒนธรรม ระบบกิจกรรม และการใช้พื้นที่ถือเป็นพื้นฐานสำคัญ โดยเริ่มจากวัฒนธรรมเป็นสิ่งที่ส่งผลต่อความคิด ความเชื่อของมนุษย์ที่มีต่อสภาพแวดล้อม สภาพภูมิศาสตร์ และลักษณะทางเศรษฐกิจ สังคม และอื่น ๆ ย่อมก่อให้เกิดโลกทัศน์ที่มนุษย์สามารถตีออกมาเป็นคุณค่า และเลือกคุณค่านั้นมาเป็นค่านิยมในการประพฤติปฏิบัติและดำเนินชีวิตในสังคม โดยปรากฏออกมาให้เห็นและรับรู้ได้ในรูปแบบของระบบกิจกรรมที่มีพื้นที่รองรับ และเกิดเป็นการใช้พื้นที่หรือระบบที่ตั้งของชุมชนในที่สุด

วิธีการวิจัย เครื่องมือในการวิจัย และระเบียบวิธีวิจัย

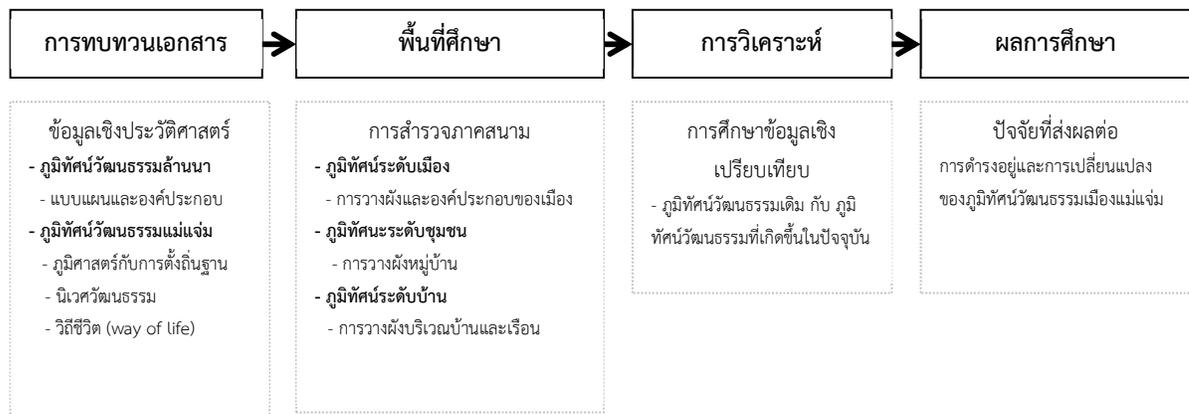
การวิจัยนี้เป็นการวิจัยที่ใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ ในการศึกษาลักษณะพื้นฐานเป็นการศึกษาลักษณะเฉพาะของสภาพแวดล้อมอันเกิดจากปฏิสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมโดยรอบ โดยได้แบ่งสิ่งแวดล้อมออกเป็น 3 ระดับ ได้แก่

1. ระดับเมือง หรือระดับการตั้งถิ่นฐานกับสิ่งแวดล้อมอันเป็นที่ตั้ง (Settlement and environment) เป็นการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างที่ตั้งของชุมชนกับสภาพแวดล้อมทางภูมิประเทศและระบบนิเวศของที่ตั้งชุมชนโดยรวม
2. ระดับชุมชน หรือภูมิทัศน์ในชุมชน เป็นการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างอาคารด้วยกัน อาคารกับที่เปิดโล่ง และองค์ประกอบที่สำคัญของชุมชน อาทิ วัด ตลาด และผังชุมชน
3. ระดับหมู่บ้าน เป็นการศึกษาลักษณะสถาปัตยกรรมและสิ่งปลูกสร้างที่ใช้รองรับกิจกรรมต่างๆ ทั้งการดำรงชีวิต ประเพณี และศาสนา

ในขั้นต้นของการศึกษาในบทความชิ้นนี้เป็นการรวบรวมและประมวลข้อมูลพื้นฐานที่ได้ศึกษาเกี่ยวกับภูมิทัศน์วัฒนธรรมล้านนา โดยเป็นการศึกษาในภาพรวมขององค์ประกอบของภูมิทัศน์วัฒนธรรมเพื่อทำความเข้าใจผู้คนและชุมชนเกี่ยวกับความเป็นมา วัฒนธรรม สังคม วิถีชีวิต และลักษณะกายภาพ

ขั้นต่อมาเป็นการศึกษาเฉพาะชุมชนที่เป็นพื้นที่กรณีศึกษาในหุบเขาแม่แจ่ม อันได้แก่ บ้านพร้าวห่ม บ้านนาเรื่อน และบ้านยางหลวง เพื่ออธิบายความสัมพันธ์ของลักษณะพื้นถิ่นทางกายภาพที่พบเห็นจากการสำรวจกับปัจจัยที่มีผลต่อภูมิทัศน์วัฒนธรรม อันได้แก่ ลักษณะทางกายภาพ วิถีชีวิตคตินิยมเชื่อ ศาสนา และภูมิปัญญา ทั้งนี้เพื่อให้เข้าใจถึงการปรับตัวของชุมชนพื้นถิ่นให้ตอบสนองต่อการเปลี่ยนแปลงทางด้าน สังคม เศรษฐกิจ เทคโนโลยี และกายภาพ

ลำดับถัดมาเป็นการวิเคราะห์ผล โดยนำข้อมูลจากทั้งสามกรณีศึกษามาทำการเปรียบเทียบถึงพัฒนาการทางภูมิทัศน์วัฒนธรรมและปัจจัยที่เกี่ยวข้อง บ่งชี้ถึงปัจจัยสำคัญที่ส่งผลให้เกิดพัฒนาการทั้งที่เหมือนและแตกต่างกัน และบ่งชี้ในประเด็นการดำรงอยู่และการเปลี่ยนแปลง ส่วนในขั้นตอนสุดท้ายเป็นการสรุปผลการศึกษา ซึ่งเป็นการมุ่งเน้นอธิบายและค้นหาพัฒนาการทางด้านภูมิทัศน์วัฒนธรรมของชุมชนแม่แจ่ม ที่มีผลต่อการดำรงอยู่ของภูมิทัศน์วัฒนธรรมแบบล้านนาในอนาคต

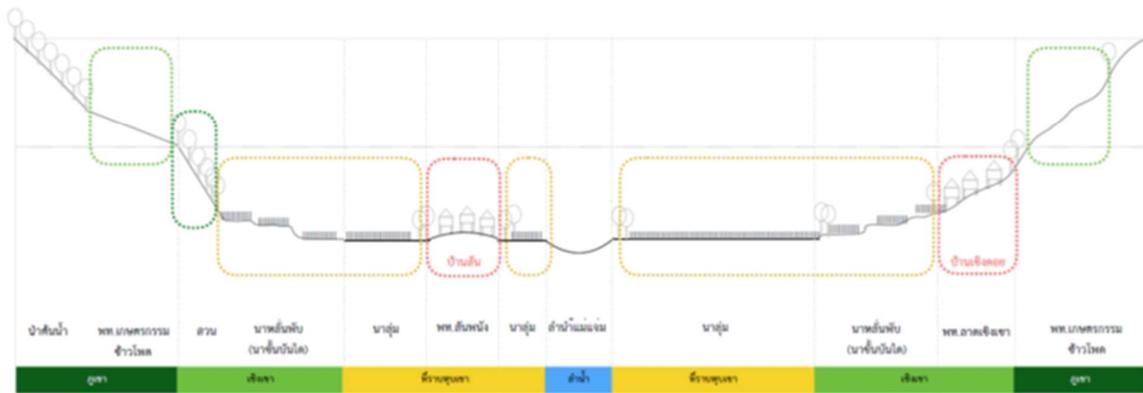
ภาพ 2 แสดงขั้นตอนและวิธีการศึกษา

ผลการศึกษา

จากการศึกษาลักษณะทางกายภาพของเมืองแม่แจ่มเป็นที่ราบหุบเขาแคบๆ อยู่สูงจากระดับน้ำทะเลประมาณ 500 เมตร อยู่ระหว่างที่ราบลุ่มแม่น้ำปิงและที่ราบลุ่มแม่น้ำสาละวิน โดยมีเทือกเขาถนนธงชัยกั้น ทำให้ลักษณะของภูมิทัศน์พื้นถิ่นของแม่แจ่มมีความโดดเด่น และมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน อันประกอบไปด้วย 1. ภูเขา มีทิวเขาถนนธงชัยกลางและธงชัยตะวันตกกั้นเป็นขอบเขตของที่ราบหุบเขาแม่แจ่ม ด้านตะวันออกของพื้นที่มียอดดอยอินทนนท์ซึ่งอยู่บนเทือกเขาถนนธงชัยกลาง ซึ่งเป็นยอดเขาที่สูงที่สุดของประเทศด้วยความสูง 2,565 เมตรจากระดับน้ำทะเล และชาวเมืองแม่แจ่มยังถือเป็น “ดอยหลวง” อีกด้วย 2. แม่น้ำ มี น้ำแม่แจ่ม ต้นน้ำมาจากภูเขาทางด้านทิศเหนือที่ดอยกิ่วป่าก้าง และมีลำน้ำสาขาที่มีต้นน้ำจากเทือกเขาถนนธงชัยกลางและเทือกเขาถนนธงชัยตะวันตก ลำน้ำสายเล็ก ๆ

เหล่านี้ไหลมารวมกันกับลำน้ำแม่แจ่ม ภายในที่ราบหุบเขาแม่แจ่ม จนเกิดเป็นผืนแผ่นดินที่อุดมสมบูรณ์ 3. ที่ราบลุ่ม พื้นที่เมืองแม่แจ่ม ตั้งถิ่นฐานอยู่ที่ราบหุบเขาแม่แจ่ม มีลักษณะเป็นที่ราบแคบยาว มีน้ำแม่แจ่มไหลผ่าน ดังนั้นจึงใช้ที่ราบลุ่มน้ำที่มีอยู่

จำกัดเป็นผืนนา และขยายขึ้นไปบนเชิงเขาเกิดเป็นนาขั้นบันไดที่ต้องจัดการระบบเหมืองฝาย เพื่อใช้ในการเพาะปลูก รวมทั้งชะลอน้ำ เนื่องจาก “น้ำเหนือ” มีปริมาณมากและไหลแรงตามความลาดชันของพื้นที่ ซึ่งบริเวณที่เหมาะสมต่อการตั้งถิ่นฐานจึงใช้ที่สันพื่นธรรมชาติและที่เชิงดอยที่น้ำท่วมไม่ถึง ดังภาพที่ 4

ภาพ 3 แสดงลักษณะการตั้งถิ่นฐานในหุบเขาแม่แจ่ม

ภูมิทัศน์วัฒนธรรมเมืองแม่แจ่ม

จากการทบทวนวรรณกรรม และทำการศึกษาภาคสนามในพื้นที่ศึกษา สามารถแบ่งการอธิบายองค์ประกอบของภูมิทัศน์วัฒนธรรมเมืองแม่แจ่มได้เป็น 3 ระดับ คือ ระดับเมือง ระดับชุมชน และระดับหมู่บ้าน โดยมีรายละเอียดดังนี้

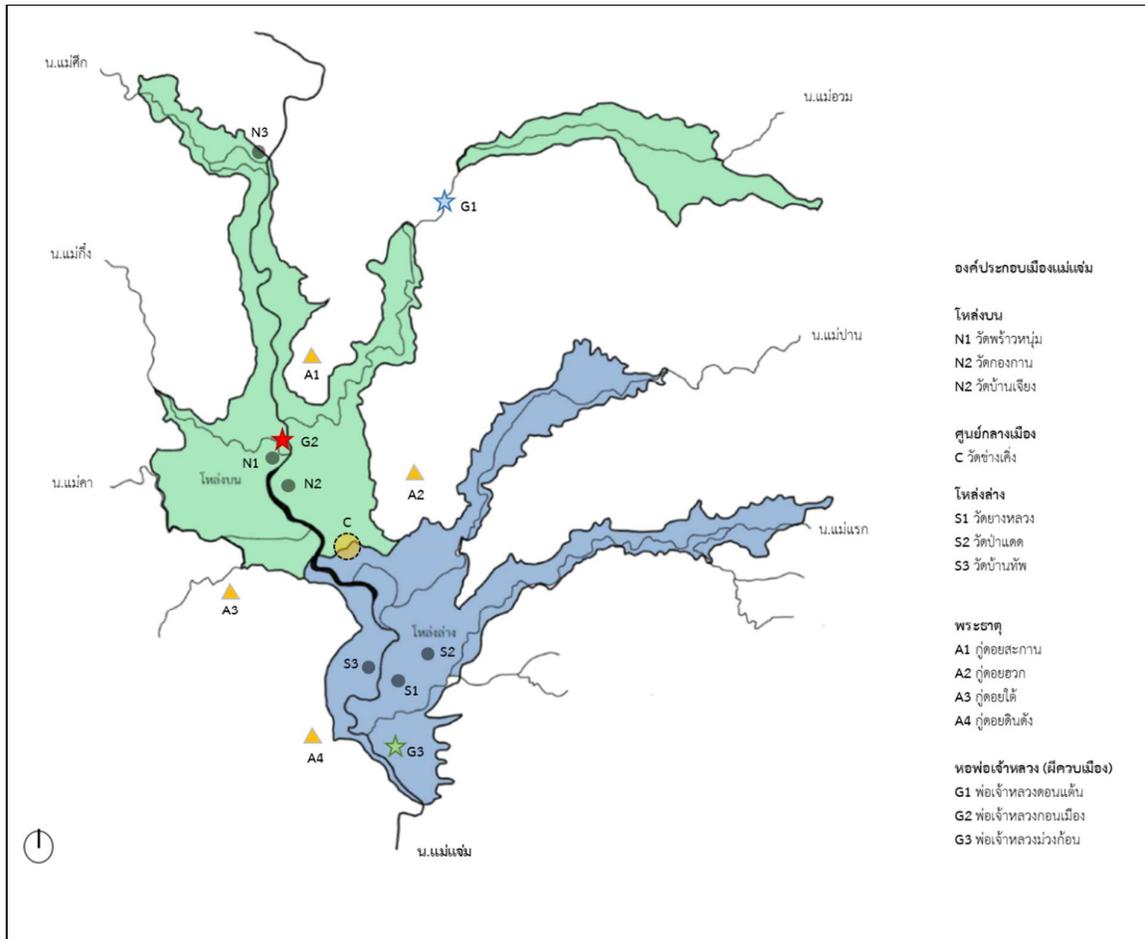
ระดับเมือง

เมืองแม่แจ่มมีแบบแผนของการวางโครงสร้างของชุมชนแบบลี้ลำนนา คือ แนวคิดการแบ่งพื้นที่ใช้สอยและการวางผังที่สอดคล้องกับทิศ และลักษณะทางกายภาพ (อิศรา กันแดง, 2557) ซึ่งสามารถแบ่งองค์ประกอบของเมืองออกเป็น 4 พื้นที่ ได้แก่ พื้นที่แรก คือ “พื้นที่แสดงขอบเขต อาณาเขต การรับรู้ หมายเมือง และกลุ่มความสัมพันธ์” พื้นที่ที่สอง คือ “พื้นที่ทางจิตวิญญาณและสถานที่ศักดิ์สิทธิ์” พื้นที่ที่สาม คือ “พื้นที่ใช้สอยสาธารณะของเมือง” และ พื้นที่ที่สี่ คือ “พื้นที่อยู่อาศัยของชุมชน”

องค์ประกอบแรก พื้นที่การรับรู้ขอบเขต และกลุ่มความสัมพันธ์

ลักษณะภูมิประเทศของพื้นที่ราบหุบเขาแม่แจ่มมีลักษณะแคบยาวในแนวแกนเหนือ-ใต้ โครงสร้างของเมืองแม่แจ่มเกิดจากภูมิปัญญาในการจัดการพื้นที่ โดยกำหนดตำแหน่งของบ้านหลวงหรือบ้านช่างเคิ่ง ตรงกลางของพื้นที่ระหว่างที่ราบแม่น้ำตอนบนและตอนล่าง มีวัดช่างเคิ่งเป็นวัดหลวง ซึ่งในปัจจุบันเป็นศูนย์กลางของเมืองแม่แจ่ม และทำให้เกิดการแบ่งพื้นที่ออกเป็น “โหล่งบน” และ “โหล่งล่าง” มีศูนย์กลางรอง เช่น วัด ป่าช้า ที่เป็นหลักของพื้นที่และใช้ประโยชน์ร่วมกัน โหล่งบนมีวัดกองกาน วัดเจียง และวัดพร้าวหนุ่ม โหล่งล่างมีวัดป่าแดด วัดยางหลวง วัดบ้านทัพ และป่าช้าไต้ก่าม เป็นพื้นที่สาธารณะ ก่อนที่จะกระจาย

ตัวเป็นหมู่บ้านขนาดเล็กที่มีวัดประจำหมู่บ้าน (อิสรา กันแดง, 2557) รวมถึงการแบ่งพื้นที่ “บ้านเหนือ (โหลงบน)” และ “บ้านใต้ (โหลงล่าง)” จากตำนานที่บอกไว้เพียง การแบ่งพื้นที่หากินของสิงห์ 2 ตัวแล้ว ยังปรากฏลักษณะทางธรรมชาติ คือ การแบ่งพื้นที่ให้หอยกันแหลมหากินทางทิศเหนือ และหอยกันสั้นหากินทางทิศใต้ รวมถึงลักษณะของไม้ฮวก(ไม้ไผ่) ลำคตพบได้ส่วนใหญ่ทางทิศเหนือ และลำตรงพบอยู่ทางทิศใต้ (ฝอยทอง สมวธา, 2546)

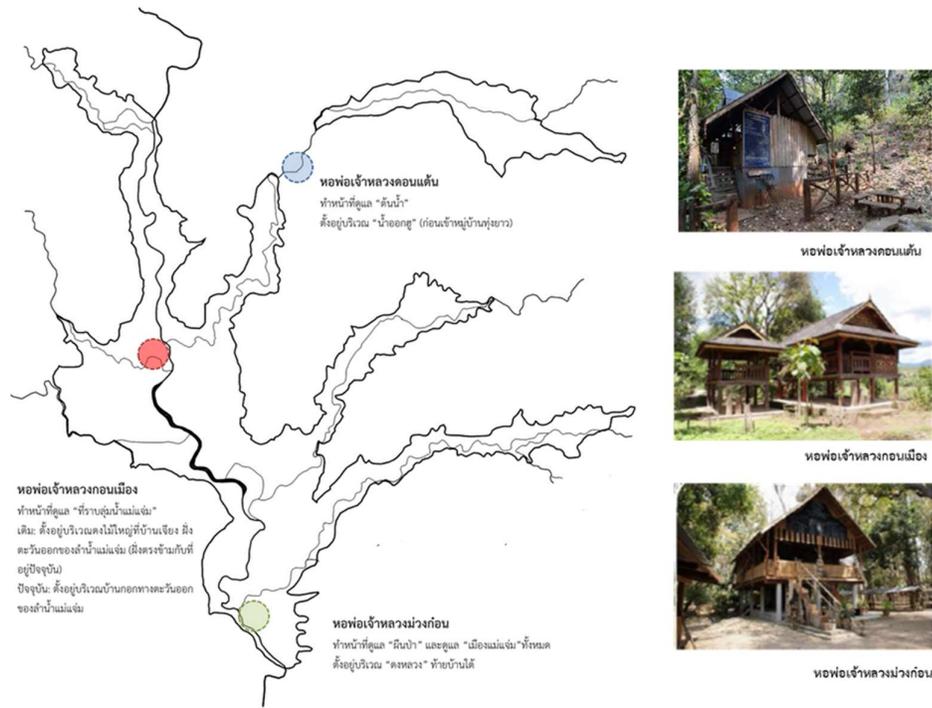
ภาพ 4 แสดงการแบ่งพื้นที่รับรู้ของเมืองเป็นโหลงบน และโหลงล่างของโครงสร้างเมืองแม่แจ่ม

องค์ประกอบที่สอง พื้นที่ทางจิตวิญญาณและสถานที่ศักดิ์สิทธิ์

พื้นฐานความเชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติเป็นความเชื่อที่มีมาตั้งแต่บุพกาลว่าสิ่งศักดิ์สิทธิ์เป็นผู้บันดาลให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ หรือบันดาลให้เกิดความวิตกหากไม่พึงพอใจ เมื่อไม่สามารถหาคำตอบที่เป็นรูปธรรมให้กับการเกิดปรากฏการณ์ธรรมชาติต่าง ๆ ได้ จึงยกได้ว่าเป็นอำนาจของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลาย (เกรียงไกร เกิดศิริ, 2548) ในเมืองแม่แจ่มก็เช่นกัน แบบแผนของวัฒนธรรมล้านนาเป็นตัวยึดโยงให้ความเชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่สถิตอยู่ในธรรมชาติ แม่น้ำ ฝืนดิน ภูเขา และต้นไม้

ภูเขาศักดิ์สิทธิ์ ตามธรรมเนียมการนับถือภูเขาศักดิ์สิทธิ์เป็นความเข้าใจพื้นฐานของผู้คนในภูมิภาคเอเชียที่มีต่อภูเขาในฐานะเป็นศูนย์กลางความศักดิ์สิทธิ์ทั้งปวง โลกทัศน์ของผู้คนเห็นว่ายอดเขาเป็นจุดที่อยู่ใกล้ชิดท้องฟ้ามากที่สุด ณ ตำแหน่งนี้จึงเป็นตำแหน่งที่เหมาะสมที่สุดที่จะเป็นที่ประทับของเทพเทวดาและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลาย (เกรียงไกร เกิดศิริ, 2548) เมืองแม่แจ่มก็เช่นกัน มี “ดอยอินทนนท์” เป็นที่เคารพชาวบ้านเรียกว่า ดอยหลวง ถือเป็นภูเขาศักดิ์สิทธิ์ที่ให้ความอุดมสมบูรณ์แก่พื้นที่ในหุบเขาแม่แจ่ม

หอพ่อเจ้าหลวง (ผีควบเมือง) คติความเชื่อเรื่อง “ผีควบเมือง” หรือ พ่อเจ้าหลวง อันสะท้อนถึงวิถีคิดในการอยู่ร่วมกันของ ผู้คนหลากหลายกลุ่มชาติพันธุ์ในพื้นที่ให้เข้ามาอยู่ภายใต้ “กฎเกณฑ์อันศักดิ์สิทธิ์” ร่วมกัน คติความเชื่อดังกล่าว มีความสัมพันธ์ กับลักษณะการตั้งถิ่นฐาน โดยมีหอพ่อเจ้าหลวงทำหน้าที่ดูแลที่ราบหุบเขาแม่แจ่ม ทั้งต้นน้ำ กลางน้ำ และปลายน้ำ ดังภาพที่ 3 อันประกอบไปด้วย หอพ่อเจ้าหลวงคอนแดน บริเวณ “น้ำออกกู” (ก่อนเข้าหมู่บ้านทุ่งยาว) ทำหน้าที่ดูแลต้นน้ำ ถือเป็นน้ำ ศักดิ์สิทธิ์เขตตอนเหนือของเมือง หอพ่อเจ้าหลวงคอนเมือง เดิมตั้งอยู่บริเวณดงไม้ใหญ่ที่บ้านเจียงทางด้านทิศตะวันออกของลำน้ำ แม่แจ่ม ปัจจุบันตั้งอยู่บริเวณบ้านกอกทางด้านทิศตะวันตกของลำน้ำแม่แจ่ม ทำหน้าที่ดูแลที่ราบลุ่มน้ำแม่แจ่ม ผู้คนที่อาศัยอยู่ หมู่บ้านแถบไหล่บน (ที่ราบหุบเขาแม่แจ่มตอนบน) ขึ้นที่หอนี้ และ หอพ่อเจ้าหลวงม่วงก่อน เป็นหอผีระดับเมืองที่มีหอสถิตียู่อยู่ บริเวณ “ดงหลวง” ทางทิศใต้ของเมือง(ผืนป่าใหญ่ท้ายบ้านใต้) ทำหน้าที่ดูแลผืนป่า ซึ่งจะมีการจัดพิธีใหญ่ มีการเลี้ยงผีเมืองทุก 3 ปี และมีการจัดเลี้ยงผีเล็กทุกปี (สืบพงษ์ จรรย์สีศรี และคณะ,2558) คนแม่แจ่มไม่ว่าจะขึ้นหอนี้ได้ สมาชิกหอนี้ทั้งหอนือ และหอนี้ได้ จะขึ้นอยู่กับหอนี้ทั้งหมด นอกจากนี้ยังมี หอเสื่อบ้าน บ้านพร้าวหนุ่มและบ้านนาเรือน หอเจ้าแม่จามเทวี บ้านเจียง ผีเหมืองฝาย ผีไร่ผืนนา ผีเจ้าที่เจ้าเรือน สิ่งต่างๆเหล่านี้ ทำให้คนแม่แจ่มเคารพสิ่งที่อยู่เหนือธรรมชาติ และเคารพต่อธรรมชาติ ทำให้เกิดการใช้ทรัพยากรอย่างเห็นคุณค่า และยำเกรงโดยมีคติความเชื่อเป็นตัวควบคุม

ภาพ 5 แสดงพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของเมืองแม่แจ่ม

วัดและพระธาตุ ตำนาน “พระเจ้าเลียบโลก” ของล้านนานั้น ถือเป็นแผนในจินตนาการที่เชื่อมโยงพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ของ หมู่บ้านและเมืองที่พระพุทธเจ้าเสด็จมา ทำให้เมืองเหล่านั้นมีความสำคัญ มีตัวตนเป็นหนึ่งเดียวกัน สัญลักษณ์แทนการยึดโยง ได้แก่ พระธาตุและพระบาท (พรพิไล เลิศวิชา,2552 ,เอศรา กันตง,2557) ภายในเมืองแม่แจ่มก็เช่นกัน มีวัดสำคัญที่เป็น ศูนย์กลางของเมือง คือ วัดช่างเค็ง ตามตำนานกล่าวว่า เป็นจุดที่พระพุทธเจ้าประทับในคราวที่จาริกผ่านมา และทรงใช้ไม้ขีดเส้น ที่พื้นดินเพื่อแบ่งเขตให้สิ่งหนึ่งที่อยู่คู่กัน เพื่อชิงความเป็นใหญ่ในแผ่นดิน วัดช่างเค็ง เดิมชื่อ “วัดหลวงจ้งเค็ง” ตั้งอยู่ บริเวณสะดือเมืองหรือศูนย์กลางของเมือง ในส่วนของไหล่บนนั้น วัดสำคัญ คือ วัดกอกกานและวัดเจียง ส่วนไหล่งล่างนั้น ได้แก่ วัดป่าแดด วัดยางหลวง และวัดบ้านทัพ นอกจากนี้ยังมีวัดประจำแต่ละหมู่บ้านอีกด้วย ส่วนกุ่มี่มเมือง ตามประวัติวัดช่างเค็งได้ กล่าวไว้ว่า เมื่อพระพุทธเจ้าได้พระราชทานเกศา 8 เส้น ให้แก่พ่อค้า 2 คน เพื่อนำไปบรรจุในสถูปเจดีย์หรือพระธาตุ อุปรกรณ์ที่ รองรับพระเกศา 4 อย่าง ได้แก่ ไม้คาน หม้อ ผ้าขาว และไม้รวกทำเป็นผอบ ให้นำไปก่อสร้างเป็นสถูปไว้ 4 ทิศ เพื่อเป็นบริวาร

ของพระเจดีย์หรือพระธาตุ พ่อค้าทั้ง 2 คน ได้นำไปมอบให้ผู้นำหมู่บ้านเพื่อนำไปก่อสร้างสถูปหรือกู่ดังนี้ ทิศเหนือ นำไม้คานไปบรรจุไว้ในกู่ที่สร้างขึ้นที่วัดดอยสะเกษเรียก “กู่ดอยสะเกษ” ทิศใต้ นำหม้อที่ใส่ผอบไปบรรจุไว้ในกู่ที่สร้างที่วัดกู่ดอยใต้ เรียก “กู่ดอยใต้” ทิศตะวันออกนำผอบไม้รวกไปบรรจุในกู่ที่สร้างเรียกว่า “กู่ดอยฮวก” ทิศตะวันตกนำผ้าขาวไปบรรจุในกู่ที่สร้างเรียกว่า “กู่ดอยดินดิง”

จากองค์ประกอบข้างต้นสามารถนำมาอธิบายถึงประเพณีต่างๆที่เกิดขึ้นในรอบปีของแม่แจ่มได้ตามตารางที่ 1 ดังนี้

ตาราง 1 ประเพณีต่างๆที่เกิดขึ้นในรอบปีของเมืองแม่แจ่ม

ประเพณี	พิธีกรรมสำคัญ	สถานที่ประกอบพิธีกรรม	ช่วงเวลา
เดือน 7			
เมษายน			
1.1 ปีใหม่หลวง (ปีใหม่สงกรานต์)	- พิธีทางศาสนา - พิธีรดน้ำดำหัว - การละเล่น	ทั้งแม่แจ่ม	วันสังฆานต์ล่อง, วันเนา , วันพญาวัน(13-15)
1.2 ล่องสังฆานต์	- ส่งสะตวงและปั้นข้าวแบ่ง เช็ดตัวใส่สะตวง ล่องน้ำแม่แจ่ม	บ้านยางหลวง บ้านทัพ บ้านไร่ บ้านท้องผาย	วันสังฆานต์ล่อง วันที่ 13
1.3 ดำหัวเจ้าหลวง	- ตั้งเช้า ม้าขี่ ลงมารับของดำหัว	ดงหลวง บ้านยางหลวง	
1.4 ขนทรายเข้าวัด	- ขนทรายเข้าวัด ก่อเจดีย์ทราย	วัด	วันเนา วันที่ 14
1.5 วันแตงดา	- เตรียมอาหาร เครื่องสักการะ	บ้าน และวัด	
1.6 ทานตุง และเจดีย์ทราย	- ถวายตุง - อาราธนาพระปริตร - พระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์ - ถวายน้ำส้มป่อย	วัด วัด วัด	วันพญาวัน วันที่ 15
1.7 ดำหัว	- กราบ รดน้ำดำหัว ครูบาอาจารย์ พ่อแม่	บ้าน	
1.8 ปลอยนกปลอยปลา	- ปลอยนกปลอยปลา	ริมน้ำแม่แจ่ม	
1.9 ขึ้นท้าวทั้งสี่	- บูชา สักเวยเครื่องเซ่น		วันปากปี วันที่ 16
1.10 สืบชะตา(คน/บ้าน/เมือง)	- ฟังพระพุทธมนต์ - ถวายภัตตาหาร และไทยทาน - ผูกข้อมือผู้สืบชะตา	วัด วัด วัด /บ้าน	เดือน 7 เหนือ
เดือน 8			
พฤษภาคม			
2.1 ปีใหม่หน้อย	ประเพณีขอฝน ของนาที่รับน้ำจากลำน้ำแม่ววม	- บ้านช่างเค็ง - บ้านเกาะ - บ้านสันหนอง - บ้านเจียง - บ้านป่าฝาง - บ้านต่อเรือ - บ้านแม่ววมใน (บ้านทุ่งยาว)	เดือน 8 แรม 8 ค่ำ
2.2 ประเพณีเดือนแปด		- วัดกองกาน - วัดบุปผาราม	แปดเป็ง

ตาราง 1 ประเพณีต่างๆที่เกิดขึ้นในรอบปีของเมืองแม่แจ่ม (ต่อ)

ประเพณี	พิธีกรรมสำคัญ	สถานที่ประกอบพิธีกรรม	ช่วงเวลา
เดือน 9			
มิถุนายน			
3.1 เลี้ยงผี	- เลี้ยงผีปู่ย่า อารักษ์ต่างๆ		
3.2 ประเพณีเดือนเก้า		- วัดบ้านแม่ปาน	เก้าเป็ง
เดือน 10			
กรกฎาคม			
4.1 เข้าพรรษา	- ประเพณีเข้าพรรษา	ทั้งอำเภอแม่แจ่ม	
เดือน 11			
สิงหาคม			
5.1 นอนวัดจำศีล	- คนเฒ่าคนแก่นอนวัดจำศีลตลอดทั้งพรรษา		
เดือน 12			
กันยายน			
6.1 ตานสลาก	- ประเพณีทานสลากภัต แต่เดิมเริ่มจากวัดช่างเค็ง ปัจจุบันจัดพร้อมกัน	- ทุกวัดในอำเภอแม่แจ่ม	สิบสองเป็ง
เดือน 1(เกี๋ยง)			
ตุลาคม			
7.1 กลู๊น	- ถวายผ้ากลู๊น		แรม 1 ค่ำ เดือนเกี๋ยง ต่อ ยี่เป็ง
7.2 จุลกลู๊น	- ทอผ้าให้เสร็จภายในวันเดียว		
เดือน 2(ยี่)			
พฤศจิกายน			
8.1 ฟังธรรม	- ฟังธรรมมหาชาติเวสสันดรชาดก	- ทุกวัดในอำเภอแม่แจ่ม	ยี่เป็ง
8.2 จุดโคม	- ชักโคมขึ้นเสา	- ทุกวัดในอำเภอแม่แจ่ม	
8.3 จุดผางประทีป	- จุดผางประทีปและฟังธรรมอาานิสงส์	- ทุกวัดในอำเภอแม่แจ่ม	
เดือน 3			
ธันวาคม			
9.1 เข้าก่า	- โสสานกรรม/รุกขมุลกรรม ให้พระสงฆ์ปฏิบัติธรรมในสถานที่สงบ และให้ประชาชนได้มาฟังธรรม		
9.2 เผาหัวพระเจ้า	- นำพินไม้ซี่ ฯลฯ มาเผาในวันสี่เป็ง เป็นพุทธบูชา	- วัดห้วยริน	สามเป็ง
เดือน 4			
มกราคม			
10.1 เผาหัวพระเจ้า	- นำพินไม้ซี่ ฯลฯ มาเผาในวันสี่เป็ง เป็นพุทธบูชา	- ทุกวัดในอำเภอแม่แจ่ม	สี่เป็ง
10.2 ทานข้าวใหม่	- นำข้าวเปลือกข้าวสารมาถวาย	- ทุกวัดในอำเภอแม่แจ่ม	
เดือน 5			
กุมภาพันธ์			
11.1 ปอยหลวง	- เถลิงฉลองเสนาสนะที่สร้างขึ้นใหม่		
ประเพณี	พิธีกรรมสำคัญ	สถานที่ประกอบพิธีกรรม	ช่วงเวลา
11.2 ไหว้พระธาตุ	- ไหว้พระธาตุเดือนห้าเป็ง	- วัดเจียง	ห้าเป็ง
เดือน 6			
มีนาคม			
12.1 ปอยหน้อย ปอยลูกแก้ว	- งานบรรพชาสามเณร		
12.2 หกเป็ง	- งานประเพณีหกเป็ง	- วัดช่างเค็ง	หกเป็ง

ที่มา : ดัดแปลงข้อมูลโครงการพัฒนาเชิงพื้นที่ผ่านทรัพยากรทางศิลปะและวัฒนธรรมเมืองแม่แจ่ม จังหวัดเชียงใหม่, มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลล้านนา, เชียงใหม่: 2560.

องค์ประกอบที่สาม พื้นที่ใช้สอยสาธารณะ

พื้นที่สาธารณะของเมืองและของหมู่บ้าน ในวัฒนธรรมล้านนา ของหน้าหมู่บ้าน ถือเป็นพื้นที่ที่คนในหมู่บ้านมาใช้ประโยชน์ร่วมกัน ซึ่งในความหมายของ “ของหน้าหมู่บ้าน” คือ สถานที่ที่ชาวบ้านทั่วไปมีสิทธิใช้ร่วมกันไม่มีผู้ใดเป็นเจ้าของ เช่น น้ำบ่อหลวง ว่างปลา เป็นต้น ในอดีตที่เมืองแม่แจ่มมีของหน้าหมู่บ้านอยู่มาก ทั้งในหมู่บ้าน ในแม่น้ำ บนภูเขา และตามทุ่งนา สันติพงษ์ ช่างเผือก (2546) อธิบายว่า เมืองแจ่ม หรือเมืองแม่แจ่มในอดีตมีระบบการผลิตแบบยังชีพเป็นสิ่งสำคัญ ระบบการผลิตและวิถีชีวิตของชาวบ้านส่วนใหญ่สัมพันธ์อยู่กับฐานทรัพยากรที่เป็น “ของหน้าหมู่บ้าน” หลายประเภท การใช้ “ของหน้าหมู่บ้าน” แต่ละประเภทมีทั้งการใช้ในชีวิตประจำวัน และใช้เฉพาะฤดูกาลหรือเฉพาะช่วงประเพณีพิธีกรรมของชุมชน อาทิ การใช้บ่อน้ำ การจับปลา/ล่าสัตว์ การใช้ที่นาในแต่ละฤดูกาล โดยการใช้ “ของหน้าหมู่บ้าน” จะให้สิทธิแก่คนที่มาก่อน คน (กลุ่ม) ที่ทำหรือใช้แรงงานของตน(ของบรรพบุรุษของตน)เป็นลำดับแรกที่มีสิทธิ์หรือความชอบธรรมในการเข้าถึง เก็บเกี่ยวดอกผลของแรงงานนั้น เช่น เครือญาติสายที่ขุดบ่อน้ำ บุกเบิกที่นา คนที่ไปแปงโขจับปลา ไปหมายต้นไม้ที่จะนำมาทำฝืนหรือเจ้าของนาที่ปลูกข้าว ทำไร่ แต่ก็ไม่ได้มีนัยว่า การใช้สิทธินั้นจะมีความเป็นเจ้าของที่กีดกันสิทธิของคนอื่นได้ หากว่าเป็นลักษณะที่มีการใช้หลักการเชิงซ้อนของพื้นที่หรือในทรัพยากรหนึ่งๆ เช่น การใช้น้ำบ่อร่วมของชาวบ้านหลายครัวเรือน การใช้ที่นาเพื่อหาผัก หญ้า อาหาร ปลูก ที่มีตามธรรมชาติ หลังจากเจ้าของนาเก็บเกี่ยวก็สามารถไปขอเก็บข้าวที่เหลืออยู่ตามรวง หรือปล่อยให้วัว ควายกินต่อซึ่งข้าวในนา เป็นต้น

ช่วง เป็นภาษาล้านนาหรือคำเมือง หมายถึง “ลาน” หรือ “ที่โล่ง” มีไว้ทำกิจกรรมต่างๆ ส่วนมากไม่มีสิ่งก่อสร้างหรือต้นไม้ใหญ่ ในปัจจุบันเมืองแม่แจ่มมีลักษณะของพื้นที่ที่ปรากฏความเป็น “ช่วง” คือ บริเวณหน้าวัดหรือที่ในวัด ชาวบ้านเรียกว่า “ช่วงวัด” ใช้เป็นพื้นที่ประกอบกิจกรรมทางศาสนา และกิจกรรมทางศิลปวัฒนธรรมประเพณีการเล่นต่างๆ นอกจากนี้ยังพบช่วงในลักษณะพื้นที่ที่ทางราชการจัดสรรไว้เพื่อใช้เป็นที่ว่างสาธารณะประโยชน์ประกอบกิจกรรมทางสังคม ยกตัวอย่างเช่น บริเวณบ้านพร้าวหนุ่ม แต่ก็ไม่นิยมใช้สอยมากนัก (อิสรา กันแดง, 2557)

กาด ในภาษาล้านนาหรือคำเมือง หมายถึง “ตลาด” ซึ่งถือเป็นพื้นที่เศรษฐกิจในวัฒนธรรมล้านนา เป็นพื้นที่แลกเปลี่ยนรวบรวมสินค้าต่างๆที่ผลิตในท้องถิ่น และนอกพื้นที่ ในเมืองแม่แจ่มมีตลาดใหญ่ประจำเมือง หรือที่เรียกว่า “กาดประจำโฮ่ง” ตั้งอยู่กลางหุบเขาบริเวณริมลำน้ำแม่แจ่มใกล้ที่ว่าการอำเภอ นอกจากนี้ในบริเวณยังมี “กาดก้อม” หมายถึง ตลาดขนาดเล็กที่ใช้ช่วงเวลาสั้นๆในการขาย (รังสรรค์ จันต๊ะ, 2552, อิศรา กันแดง, 2557) ประกอบด้วย กาดเช้า หรือตลาดเช้า ขายเฉพาะช่วงเวลาเช้า ประมาณตี 5-6 โมงเช้า (5.00-8.00 น.) กาดแลง หรือตลาดเย็น ขายเฉพาะช่วงบ่าย ประมาณบ่าย 3 โมง – 6 โมงเย็น (15.00-18.00 น.) นอกจากนี้ในแต่ละชุมชนยังพบ กาดย่อย ที่ขายของเล็กน้อยพวกผัก ผลไม้ และของชำ ตามหมู่บ้านต่างๆ

ป่าช้า หรือ ฌาปนสถาน หรือ สุสาน ประเพณีนิยมเกี่ยวกับงานศพในล้านนานั้น เมื่อมีคนตายลูกหลานจะตั้งศพทำบุญที่บ้าน เมื่อจะเผาศพก็จะไม่ไปเผาที่วัด แต่จะมีสุสานหรือป่าช้าไว้สำหรับเป็นการเฉพาะ เป็นพื้นที่สาธารณะของหมู่บ้านใช้เป็นฌาปนสถาน สมัยก่อนใช้การฝังและเปลี่ยนมาใช้การเผาในสมัยหลัง (สีบพงษ์ จรรย์สีบศรี, 2558) ในเมืองแม่แจ่มมีป่าช้าใหญ่ คือ “ป่าช้าโฮ่งเหนือ” ตั้งอยู่บริเวณดงไม้ใหญ่ริมแม่น้ำแม่แจ่ม ท้ายหมู่บ้านพร้าวหนุ่ม ตำบลช่างเคิ่ง ประกอบด้วยป่าช้าของ 3 หมู่บ้านได้แก่ บ้านพร้าวหนุ่ม บ้านป่าเทอ บ้านแพม ชาวบ้านแต่ละบ้านจะใช้ป่าช้าของชุมชนตัวเองไม่ใช้ร่วมกับบ้านอื่น ส่วน “ป่าช้าโฮ่งใต้” ตั้งอยู่บริเวณบ้านโหลหิน ตำบลท่าผา จะใช้ป่าไต่ก่วมหรือทุ่งก่วมร่วมกัน เป็นป่าช้าใหญ่ใช้งานกันหลายชุมชน เช่น บ้านอาราม บ้านใหม่ บ้านเหล่าป่ากอก และบ้านโหลหิน ซึ่งเป็นหมู่บ้านขนาดเล็ก ใช้ร่วมกัน (สีบพงษ์ จรรย์สีบศรี และคณะ, 2556, อิศรา กันแดง, 2557) นอกจากนี้จากการสำรวจพบว่า ป่าช้าบางแห่งใช้การก่ออิฐเป็นเชิงตะกอน และบางแห่งยังมีการตั้งเผาศพบนกองฟืนซึ่งเป็นลักษณะการเผาศพแบบดั้งเดิมของล้านนาอีกด้วย

ทุ่งนา และการจัดการน้ำ (ระบบเหมืองฝาย) พื้นที่เมืองแม่แจ่มมีภูมิประเทศเป็นภูเขา มีที่ราบเชิงเขาและลุ่มน้ำเพียงเล็กน้อย คนแม่แจ่มส่วนใหญ่มีเชื้อสายไทยวน บริโภคข้าวเป็นอาหารหลัก มีวัฒนธรรมทำนาคาแบบล้านนา โดยอาศัยน้ำในลำห้วยที่มีน้ำไหลตลอดทั้งปี ในบริเวณพื้นที่ราบลุ่มน้ำทำ “นาคา” ส่วนในบริเวณพื้นที่เชิงเขาทำ “นาขั้นบันได” โดยมีการจัดการน้ำด้วยระบบเหมืองฝาย อาศัยแรงน้ำจากที่สูงส่งสู่ที่ต่ำ ในอดีตหากมีน้ำไม่มากก็ไม่ต้องมีฝาย เพียงแต่ขุดเหมืองแล้วใช้หินกันน้ำเล็กน้อยก็ได้น้ำเข้ามา หากเหมืองเส้นใดต้องกินนามาก ฝายต้องใหญ่ต้องมีระบบการจัดการที่ดี จากการสัมภาษณ์อดีตคนทำให้ทราบว่า ชาวแม่แจ่มมีระบบจัดการเหมืองฝาย การจัดการแบ่งปันน้ำ การตกแบ่งหลักฝายที่ต้องซ่อมแซมในแต่ละปี ว่าต้องใช้หลักสั้น-ยาวเท่าไร หลักไม่จริง ไม้บัว (ไม้ไผ่) อย่างละเท่าไร และจำนวนอย่างละกี่เล่มต่อไร่ ถ้าฝายมีกฎเกณฑ์มีบทลงโทษกันอย่างไร เหล่านี้เป็นสิ่งที่มีอยู่ในชุมชนแม่แจ่มมานาน ในเมืองแม่แจ่ม ฝายหลวงคือ ฝายที่อยู่เหนือบ้านท้องฝาย นอกนั้นจะเป็นฝายของลำน้ำสาขาค่า ได้แก่ น้ำแม่อม แม่ปาน และแม่แรก ทางฝั่งตะวันออกของลำน้ำแม่แจ่ม และ น้ำแม่ศึก แม่กึ่ง ทางฝั่งตะวันตกของลำน้ำแม่แจ่ม ในแต่ละฝายจะมีกลุ่มผู้ดูแล ได้แก่ “แกฝายแกเหมือง” คือ หัวหน้าสูงสุด รองลงมาเป็น “ล่ามเหมืองล่ามฝาย” คือผู้ประสานงานแต่ละฝาย ถัดมาเป็น “เลขา” มีหน้าที่จัดบันทึก และ “ลูกฝาย” คือสมาชิกผู้ใช้น้ำ ในปัจจุบันระบบ

เมืองฝายถูกแทนที่ด้วยระบบชลประทาน และการเข้ามาจัดการทั้งภาครัฐ และระบบเดิม ในภาพรวมของเมืองฝายในแม่แจ่ม ก็ยังคงสะท้อนภาพของระบบการจัดการน้ำผ่านภูมิทัศน์ของเมืองได้เป็นอย่างดี

นาขั้นบันได

นาลุ่ม

ภาพ 6 แสดงสภาพแวดล้อม ทุ่งนา และระบบเหมืองฝาย สะท้อนลักษณะภูมิทัศน์วัฒนธรรมอันเป็นเอกลักษณ์ของเมืองแม่แจ่ม

องค์ประกอบที่สี่ พื้นที่อยู่อาศัยของชุมชน

เมืองแม่แจ่ม ได้ชื่อว่าเป็นเมืองในอ้อมกอดของหุบเขา เนื่องจากเป็นเมืองที่ตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ที่มีหุบเขาล้อมรอบอยู่ห่างไกลจากเมืองอื่นๆทำให้ยังคงดำรงรักษาสภาพแวดล้อม วัฒนธรรม รวมถึงความสัมพันธ์ของผู้คนไว้ได้อย่างเหนียวแน่น จากการศึกษาพบว่า ชุมชนจะตั้งถิ่นฐานบริเวณริมลำน้ำสายย่อยอันเป็นลำน้ำสาขาของหุบเขาแม่แจ่ม ได้แก่ น้ำแม่อม น้ำแม่ปาน น้ำแม่แรก ทางด้านทิศตะวันออก และตั้งถิ่นฐานริมน้ำแม่ศึก น้ำแม่กึ่ง น้ำแม่คา ทางด้านทิศตะวันตก ศูนย์กลางของเมืองอยู่บริเวณชุมชนบ้านช่างเคิ่ง ถัดจากพื้นที่อยู่อาศัยจะเป็นพื้นที่เกษตรกรรมอยู่ล้อมรอบชุมชน

ระดับชุมชน

จากสภาพภูมิลักษณะโดยรวมของพื้นที่ พบลักษณะการตั้งหมู่บ้านของชาวแม่แจ่ม เป็น 2 รูปแบบ คือ บ้านสัน (หมู่บ้านที่เกิดจากสันพื้งธรรมชาติที่เกิดจากการทับถมของตะกอนทรายบริเวณริมแม่น้ำ) และ บ้านเชิงดอย (หมู่บ้านที่ตั้งบริเวณเชิงเขา) โดยมีรูปแบบหมู่บ้าน 2 ลักษณะ คือ แบบเกาะตัวไปตามแนวยาว (Linear Scatter) และแบบเกาะตัวเป็นกลุ่ม (Clustered Scatter) ซึ่งพื้นที่โดยรอบจำกัดไว้สำหรับการเพาะปลูกเพราะเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำเหมาะแก่การปลูกข้าว หมู่บ้านมีลำเหมืองส่งน้ำและระบายน้ำ เป็นโครงข่ายจากธารน้ำใหญ่สู่ทุ่งนา ตามขอบริมลำเหมืองมีพืชพรรณขึ้นปกคลุมขึ้นอยู่ทั่วไปบางชนิดเป็นอาหารที่ชาวบ้านนำมารับประทาน เช่น ผักกูด เป็นต้น ส่วนภายในหมู่บ้านมีแหล่งน้ำซับน้ำซึมต่าง เช่น หนองน้ำเล็กๆ และมีการขุดบ่อน้ำเพื่อนำมาใช้อุปโภคและบริโภคทั้งในพื้นที่สาธารณะ และภายในบริเวณบ้านเรือนพักอาศัย สภาพแวดล้อมภายในหมู่บ้านมีต้นไม้ใหญ่บริเวณท้ายบ้านติดกับทุ่งนาที่เป็นพื้นที่โล่ง ถนนในหมู่บ้านคดเคี้ยวไปตามกลุ่มเครือญาติ บ้านเรือนตั้งเป็นกลุ่มโดยมีช่วงเรือนร่วมกัน พบการกั้นรั้วแยกกลุ่มเรือนอยู่บ้างแต่ไม่มากนัก

ระดับบ้าน

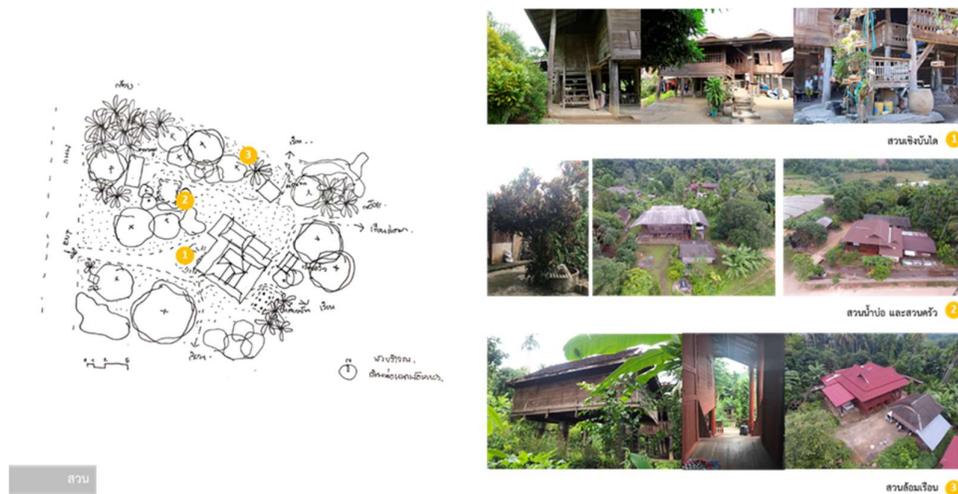
ภูมิทัศน์วัฒนธรรมในระดับบ้านพิจารณาจากสวนในแม่แจ่มหมู่บ้านส่วนใหญ่ยังคงดำรงภูมิทัศน์วัฒนธรรมแบบล้านนาไว้ได้อย่างดีโดยเฉพาะที่บ้านนาเรือน (ดังภาพที่ 8) กล่าวคือ สภาพพื้นที่อยู่อาศัย ประกอบด้วย เรือน อาคารใช้สอยประกอบ หลวงข้าว (ยุ่งข้าว) และบริเวณโดยรอบอาคาร หรือ บริเวณบ้านนั้น สามารถจำแนกเพื่ออธิบายการใช้พื้นที่ได้เป็น 4 ส่วนหลัก ได้แก่

1. ช่วงบ้าน เป็นลานดินกว้างอเนกประสงค์ เชื่อมไปสู่ช่วงบ้านข้างเคียง บางหลังเชื่อมกับหอฟีหรือเสื่อบ้านด้วย ช่วงบ้านส่วนใหญ่ที่พบจะเป็นส่วนแรกที่เข้าถึงจากภายนอก เชื่อมกับถนนหรือเส้นทางสัญจรหลัก พื้นที่ของช่วงบ้านนี้ใช้ประโยชน์ได้หลากหลาย ทั้งเป็นลานตากพืชผลทางการเกษตร สนามเด็กเล่น และเมื่อมีงานพิธี เช่น งานบวช งานแต่ง หรืองานศพ ก็ใช้เป็นพื้นที่จัดงานสำคัญต่างๆเหล่านี้ ถือเป็นพื้นที่สาธารณะประโยชน์ของคนในกลุ่มบ้านนั้น

2. บริเวณหน้าเรือน ส่วนใหญ่ที่พบจะเป็นบริเวณที่ติดกับช่วงบ้าน ใกล้กับบันไดทางขึ้นเรือนจะพบอ่างน้ำขนาดเล็กไว้สำหรับล้างเท้าขึ้นเรือน โดยรอบๆบริเวณทางขึ้นเรือนจะปลูกไม้ดอกมีกลิ่นหอมและไม่ประดับ เช่น ดอกกระดังงา ดอกมะลิ ดอกพุด โกสน เป็นต้น จากการสัมภาษณ์ทำให้ทราบว่าพืชพรรณเหล่านี้นอกจากปลูกเพื่อให้เกิดความสวยงามแล้วยังนิยมนำไปบูชาพระอีกด้วย

3. บริเวณหลังเรือน เป็นสวนที่เป็นไม้ยืนต้น แปลงผักสวนครัว หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “สวนอี” และพืชพรรณต่างซึ่งส่วนใหญ่ใช้ในการดำรงชีวิต อาทิเช่น ผักคาวตอง ชะพลู สะระแหน่ ข่า พลู กระชาย ขมิ้น พริก มะเขือ ต้นหอม ต้นกล้วย ต้นหมาก พลู ต้นไผ่ ฯลฯ บริเวณใกล้ๆกันจะเป็นห้องน้ำและห้องอาบน้ำมีหลังคาคลุม จากการสำรวจ ไม่พบส่วนอาบน้ำหรือที่เรียกว่า “ตอมน้ำ” ในพื้นที่ศึกษา เหมือนเช่นในอดีต

4. บริเวณเครื่องแสดงอาณาเขต ในสังคมเกษตรกรรมแบบชวา ซึ่งมีลักษณะสังคมแบบเครือญาติ ทั้งเครือญาติจริงและเครือญาติเสมือน เป็นปัจจัยสำคัญที่ส่งผลต่อแนวคิด และวิธีการสร้างขอบเขตของบ้าน ในพื้นที่ศึกษาพบว่าแบบแผนล้านนาดั้งเดิม ทั้งแบบรั้วตาแสง รั้วค้ำหรือรั้วตั้งป่อง และรั้วสลาบ รวมถึงรั้วต้นไม้ รั้วไม้จริงตีเว้นร่อง นอกจากนี้ยังพบการใช้กำแพงอิฐและกำแพงปูนเข้ามาเป็นแนวรั้วแทนรั้วแบบดั้งเดิม (ดังภาพที่ 8)

ภาพ 8 แสดงภาพภูมิทัศน์พื้นที่ระดับบ้านและองค์ประกอบของผังบริเวณบ้านนาเรือน

อภิปรายผลการศึกษา

ในการอภิปรายผลของการศึกษาดำรงอยู่ของภูมิทัศน์วัฒนธรรมเมืองแม่แจ่มนั้น ใช้วิธีการศึกษาเปรียบเทียบกับลักษณะภูมิทัศน์วัฒนธรรมแบบล้านนาดั้งเดิม และการทบทวนวรรณกรรมจากการศึกษาในพื้นที่ เปรียบเทียบกับการลงพื้นที่สำรวจลักษณะทางกายภาพในปัจจุบัน เพื่อทำความเข้าใจปรากฏการณ์การดำรงอยู่และการเปลี่ยนแปลงของภูมิทัศน์วัฒนธรรมในพื้นที่ศึกษา โดยแยกอธิบายเป็น 4 องค์ประกอบ ดังนี้

องค์ประกอบแรก พื้นที่การรับรู้ขอบเขต และกลุ่มความสัมพันธ์

มีแนวโน้มการดำรงอยู่ เนื่องจาก สภาพแวดล้อมทางกายภาพเป็นตัวกำหนดลักษณะการรับรู้ของพื้นที่และผู้คน การมีวัดช่างเค็งเป็นศูนย์กลางของเมืองทำให้ผู้คนรับรู้ได้ถึงความเป็นบ้านเหนือ-บ้านใต้ สายน้ำย่อยที่ไหลลงสู่ลำน้ำแม่แจ่ม และระบบเหมืองฝาย ก็ทำให้ผู้คนรับรู้ถึงการเป็น “หมู่น้ำเดียวกัน” หรือ “หมู่น้ำเดียวกัน” รวมถึงการร่วมเป็น “ศรัทธาวัด” เดียวกันทำให้เกิดความสัมพันธ์ในบ่อน้ำหรือกลุ่มบ้านเหนียวแน่นกลมเกลียว และยังคงรักษาความสัมพันธ์ดังกล่าวไว้ได้อย่างเหนียวแน่น จากความสัมพันธ์ทางสังคมแบบเห็นหน้าค่าตา (Face to face relation) เป็นรูปแบบความสัมพันธ์ของระบบเครือญาติ สะท้อนถึงสังคมเกษตรกรรมแบบชาวนา (Peasant society) ได้เป็นอย่างดี แม้ระบบชลประทานสมัยใหม่จะเข้ามามีผลต่อทั้งระบบการจัดการน้ำ แต่ภาพสะท้อนจากชาวบ้านก็ส่งผลต่อการฟื้นฟูระบบเหมืองฝายขึ้นมาใหม่ รวมถึงการท่องเที่ยวที่เข้ามาในพื้นที่ส่งผลให้ผู้คนในพื้นที่ตระหนักถึงคุณค่าของสภาพแวดล้อมทางวัฒนธรรม

องค์ประกอบที่สอง พื้นที่ทางจิตวิญญาณและสถานที่ศักดิ์สิทธิ์

มีแนวโน้มการดำรงอยู่สูง เนื่องจาก ชาวแม่แจ่มยังคงมีความเคารพและศรัทธาต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ไว้ได้อย่างดีโดยเฉพาะความเชื่อเรื่องพ่อเจ้าหลวงหรือผีควบเมือง ผีเสื้อบ้าน และเก้าผีต่างๆ ความเชื่อเรื่องผีนี้นี้สัมพันธ์กับการรักษาทรัพยากรของชุมชน ยกตัวอย่างเช่น “คนโต”(คนเมือง) เมืองแจ่ม มีที่นา ที่ไร่ ถึงแม้ไม่เพียงพอทำกิน ได้รับการบอกเล่าว่า “ดินไม่ดีปลูกข้าว ปลูกฝายไม่งาม” ได้ผลน้อยไม่พอกินพอใช้ แต่จะไม่บุกรุกที่ที่เป็นที่อยู่ของสิ่งศักดิ์สิทธิ์จะแตะต้องไม่ได้ เช่น บริเวณดงหอบ้านใต้ และคอยหน้าม่อนหมากบ้านไร่ (บ้านลัวะเก่า) เพราะผีแสง เป็นต้น นอกจากนี้ตามฮีตฮอยของคนเมืองแจ่ม คือ ผีนา ผีอารักษ์ ผีเจ้านาย ผีฝาย รวมถึงมีประเพณีความเชื่อต่างๆยังดำรงรักษาไว้สืบทอดต่อกัน อาทิ ประเพณีเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ได้แก่ ประเพณีเลี้ยงผีพ่อเจ้าหลวง ประเพณีล่องสังขาร สืบชะตา ขึ้นท้าวทังสี่ เป็นต้น รวมถึง ประเพณีทางพุทธศาสนา ได้แก่ ประเพณีเข้าวัดจำศีล ตานสลาก กฐิน เข้าก่า เมาหลัวพระเจ้า งานเป็งและปอยหลวง ซึ่งประเพณีต่างๆเหล่านี้เป็นที่ยึดโยงผู้คนจากการร่วมทำบุญหรือทำกิจกรรมต่างๆเหล่านี้ด้วย แม้จะพบประเด็นการบุกรุกพื้นที่ ยกตัวอย่างเช่น การย้ายหอเจ้าหลวงกอนเมือง จากดงหอบหลวง บ้านเจียงฝั่งตะวันออกของลำน้ำแม่แจ่มมา เนื่องจากการบุกรุกมายังดงหอบบ้านกอกฝั่งตะวันตกของลำน้ำแม่แจ่ม

องค์ประกอบที่สาม พื้นที่ใช้สอยสาธารณะ

มีแนวโน้มการเปลี่ยนแปลงมากที่สุด เนื่องจาก 2 ปัจจัยหลักๆ คือ 1. ปัจจัยการเปลี่ยนแปลงทางธรรมชาติ ส่งผลให้ทรัพยากรธรรมชาติลดน้อยลง ยกตัวอย่างเช่น ความสมบูรณ์ของพื้นที่ป่าต้นน้ำ ทำให้ปริมาณน้ำในการเกษตรไม่เพียงพอ และ 2. ปัจจัยจากการพัฒนา โดยตั้งแต่ปี พ.ศ.2520 เป็นต้นมา แม่แจ่มไม่ใช่เมืองปิดอีกต่อไปเมื่อถนนสายแรกเข้าสู่เมืองแม่แจ่ม การคมนาคมที่สะดวกขึ้น ระบบเหมืองฝายทางรัฐช่วยเหลือจัดสรรงบประมาณสร้างฝายคอนกรีต ประเสริฐ ปันศิริ อธิบายว่าการตาดน้ำเหมืองด้วยคอนกรีตแม้จะเป็นระบบที่สะดวกต่อการนำน้ำเข้ามา และการบำรุงรักษา แต่ก็ส่งผลต่อการแสวงหาปู ปลา กบ เขียด และพืชผักที่ขึ้นริมลำเหมือง ในปัจจุบันการดำรงอยู่ของ “ของหน้าหมู” ลดน้อยลง เนื่องจากการอ้างสิทธิ์ความเป็นเจ้าของและควบคุมพื้นที่สาธารณะโดยรัฐ ทำให้ “ของหน้าหมู” กลายเป็น “ของส่วนตัว” และ “ของหลวง-ของรัฐ”ไปในที่สุด

องค์ประกอบที่สี่ พื้นที่อยู่อาศัยของผู้คนในชุมชน

มีแนวโน้มการเปลี่ยนแปลงในเชิงรูปแบบทางสถาปัตยกรรมและการใช้พื้นที่บริเวณรอบเรือนอันส่งผลต่อภูมิทัศน์วัฒนธรรมแบบพื้นถิ่น แม้เรือนไม้แม่แจ่มดั้งเดิมมีรูปแบบที่ทรงคุณค่า สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมในอดีต แต่ด้วยบริบทที่เปลี่ยนไปส่งผลต่อภูมิทัศน์ในพื้นที่อยู่อาศัยก็แปรเปลี่ยนไปด้วยโดยมีหลายปัจจัยที่ส่งผลต่อการดำรงอยู่ของเรือนและสภาพแวดล้อม คือ 1. ปัจจัยด้านการเสื่อมสภาพของของวัสดุ ส่งผลต่อเรือน 2. ปัจจัยด้านการขยายพื้นที่ใช้งาน เมื่อเริ่มมีการแยกครัวเรือนแต่พื้นที่มีอยู่อย่างจำกัด ช่วงบ้านและพื้นที่โดยรอบเรือนจึงเป็นพื้นที่ที่ถูกรบกวนจากการสร้างเรือนใหม่ จนทำให้พื้นที่โดยรอบเรือนเดิมดูแออัดขึ้น สวนโดยรอบเรือนหายไป และเมื่อการคมนาคมสะดวกขึ้น ขนาดถนนเข้าบ้านและพื้นที่จอดรถจึงเป็นภูมิทัศน์ใหม่ที่สะท้อนภาพของเรือนแม่แจ่มในปัจจุบัน และ 3. ปัจจัยด้านความนิยมในรูปแบบสถาปัตยกรรม และการไม่สอดคล้องกับวิถีชีวิตที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน จากการศึกษา พบว่า เรือนบางหลังของกรณีศึกษาก็เป็นการเปลี่ยนแปลงแบบฉับพลัน แต่ก็ยังพบว่าเรือนบางกรณีศึกษาที่ยังคงสะท้อนภาพของบรรยากาศแบบภูมิทัศน์ดั้งเดิมไว้ได้อย่างน่าสนใจแม้มีการปรับเปลี่ยน

การใช้งาน อันเป็นตัวอย่างของการสะท้อนภาพการปรับตัวอย่างค่อยเป็นค่อยไป และยังคงรักษาภูมิทัศน์รอบเรือนไว้ได้เป็นอย่างดี

ภาพ 9 แสดงภาพภูมิทัศน์พื้นที่ระดับบ้านและการเปลี่ยนแปลงรูปแบบทางสถาปัตยกรรม และการใช้พื้นที่บริเวณรอบเรือน

สรุป

จากการศึกษา พบว่า ภูมิทัศน์พื้นที่ถิ่นของเมืองแม่แจ่มเกิดขึ้นจากปัจจัยทางธรรมชาติและปัจจัยทางวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับการเกษตรโดยเฉพาะวัฒนธรรมข้าว สังเกตได้จากประเพณีต่างๆที่เกิดขึ้นนั้นจะสอดคล้องไปกับรอบของการผลิต อีกทั้งยังเป็นดินแดนที่ตั้งถิ่นฐานมาอย่างยาวนาน ผู้คนจึงสั่งสมภูมิปัญญาเพื่อเรียนรู้ปรับตัวและปรับสภาพแวดล้อมให้เหมาะสมกับการอยู่อาศัยและการดำรงชีวิตโดยตระหนักถึงความสำคัญของสภาพแวดล้อมด้วยการยึดโยงกับคติความเชื่อที่แฝงไว้ด้วยการเคารพธรรมชาติทั้ง “ดิน น้ำ ป่า” ส่งผลให้เกิดเป็น “ภูมิทัศน์พื้นที่ถิ่นของเมืองแม่แจ่ม” อันเป็นลักษณะเฉพาะของเมืองในที่ราบหุบเขาภายใต้วัฒนธรรมล้านนา โดยสามารถแบ่งองค์ประกอบของโครงสร้างเมืองได้เป็น 4 พื้นที่ ได้แก่ 1. พื้นที่แสดงอาณาเขต การรับรู้และกลุ่มความสัมพันธ์ 2. พื้นที่ทางจิตวิญญาณและสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ 3. พื้นที่ใช้สอยสาธารณะของเมือง และ 4. พื้นที่อยู่อาศัยของชุมชน

หากพิจารณาจากองค์ประกอบทั้ง 4 ดังกล่าวข้างต้น พอสรุปได้ว่า การดำรงอยู่ของภูมิทัศน์วัฒนธรรมพื้นที่ถิ่นเมืองแม่แจ่มนั้น ปัจจัยที่ส่งผลต่อการดำรงอยู่ คือ การสืบทอดวัฒนธรรมของท้องถิ่นที่ยังคงรักษาสืบทอดไว้ได้ อาทิ งานประเพณีต่างๆ การแบ่งกลุ่มความสัมพันธ์ในสังคม ได้แก่ หมวดบ้าน หมวดวัด และหมวดเหมืองฝาย เหล่านี้ทำให้ผู้คนในสังคมยังคงผูกพันกันอย่างใกล้ชิดแบบสนิทแบบสังคัมเครือญาติ (Kinship systems) จะเห็นได้ว่า ระบบเครือญาติ (Kinship systems) ส่งผลต่อการจัดระเบียบสังคัมบ้านเรือน (Social organization of house) ในแม่แจ่ม ดังนั้น ระบบเครือญาติจึงเป็นปัจจัยสำคัญของการจัดวางพื้นที่ทางกายภาพและสังคัมของบ้านเรือนว่าอยู่ร่วมกันหรือแยกกันอยู่อย่างไร จากการศึกษ พบว่า ปัจจัยที่สำคัญของการดำรงอยู่ของภูมิทัศน์วัฒนธรรม คือ การดำรงอยู่ของความสัมพันธ์ของกลุ่มต่างๆดังกล่าวข้างต้น ที่ทำหน้าที่อำรุงรักษา ถวายทอดรวมถึงการสืบทอดแบบแผน และอัตลักษณ์ของภูมิทัศน์วัฒนธรรมพื้นที่ถิ่นเมืองแม่แจ่มไว้ได้

แม้ว่าการเปลี่ยนแปลงของสภาพแวดล้อมและวิถีชีวิตในปัจจุบัน ที่เกิดขึ้นทั้งจากการเดินทางที่สะดวก การติดต่อสื่อสารที่รวดเร็ว รวมถึงทัศนคติ และค่านิยมที่ส่งผลต่อการแปรเปลี่ยนของภูมิทัศน์ของเมืองแม่แจ่ม ทั้งจากระบบการเกษตรที่เปลี่ยนไปเป็นแบบเกษตรเชิงเดี่ยวมากขึ้น และการแพร่กระจายของวัฒนธรรมจากภายนอก แต่ก็หวังเป็นอย่างยิ่งว่า บทความชิ้นนี้จะเป็นส่วนข้อมูลส่วนหนึ่งที่สามารถนำมาใช้ในการวางแผนและอนุรักษ์จัดการภูมิทัศน์พื้นที่ถิ่นเมืองแม่แจ่มให้หน้าอยู่ต่อไปในอนาคต

เอกสารอ้างอิง

- เกรียงไกร เกิดศิริ. (2551). **ชุมชนกับภูมิทัศน์วัฒนธรรม** (พิมพ์ครั้งที่ 1). กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อุษาคเนย์.
- เกรียงไกร เกิดศิริ. (2554). **ภูมิทัศน์เมืองโบราณและองค์ประกอบของเมือง กรณีศึกษาเมืองเชียงตุงและเมืองเชียงใหม่**. สืบค้นเมื่อ 15 ตุลาคม 2562. จาก <http://tdc.thailis.or.th/tdc/index.php>.
- ฝอยทอง สมวธา (สมบัติ). (2546). **เล่าขานตำนานเมืองแจ่ม**. เชียงใหม่ : นพบุรีการพิมพ์.
- พินัย สิริเกียรติ. (2542). **เรือนล้านนาไทยในอำเภอแม่แจ่ม**. รายงานสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น ในรายวิชาสถาปัตยกรรมพื้นบ้าน คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, ภาคปลาย ปีการศึกษา 2542.
- สีบพงษ์ จรรย์สีปศรี. (2557). เรือนไม้แม่แจ่ม: ลมหายใจของเฮือนบะเก่าล้านนา. **วารสารหน้าจั่ว ว่าด้วยสถาปัตยกรรม การออกแบบ และสภาพแวดล้อม**, 28, 75-99.
- สีบพงษ์ จรรย์สีปศรี และคณะ. (2558). แผนที่มรดกวัฒนธรรมอำเภอแม่แจ่ม จังหวัดเชียงใหม่. **วารสารหน้าจั่วว่าด้วยสถาปัตยกรรม การออกแบบและสภาพแวดล้อม**, 29, 63-85.
- อนุวิทย์ เจริญศุภกุล และวิวัฒน์ เตมียพันธ์. (2539). **เรือนล้านนาไทยและประเพณีการปลูกเรือน** (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: สมาคมสถาปนิกสยาม, 7-8.
- อิสรา กันแดง. (2557). เมืองแม่แจ่ม: ภูมิปัญญาล้านนาในการตั้งถิ่นฐาน. **วารสารหน้าจั่วว่าด้วยสถาปัตยกรรม การออกแบบ และสภาพแวดล้อม**, 28, 57-74.